

Stanisławas Kościałkowski ir jo *Užrašų knygutė*: „kito“ liudijimas apie lietuvius Uralo lageryje

Tekstą iš lenkų kalbos vertė ir pratarinę parašė **Algis Povilas Kasperavičius**

Docentas, daktaras
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra

Pastaraisiais dešimtmečiais išleista daugybė lietuvių – Sovietų Sąjungos politinių kalinių ir tremtinių atsiminimų atskiromis knygomis ar įvairiuose rinkiniuose, paskelbta nemažai atsiminimų fragmentų gausiuose kraštotyros leidiniuose. Neretai visų rūšių tekstuose randama žinių apie kitų tautybių kalinius ir tremtinius, lietuvių santykius su šiais „vargio broliais“, jų vienokias ar kitokias charakteristikas. Beveik visada trumpokas ir teigiamas. Užtat beveik nieko nežinome, kaip lietuvius vertino kitų tautų žmonės, kokie jie atrodė „kito“ akimis. Tai suprantama, tad vertėtų susipažinti su liudijimu apie lietuvius, Gulag'o kalinius, kurį pateikė lenkų istorikas, Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesorius Stanisławas Kościałkowski.

Stanisławas Kościałkowski gimė 1881 metais bajorų kilmės inteligentiškoje šeimoje Gardine, ten mokėsi valstybinėje rusiškoje gimnazijoje ir ją 1900 metais baigė aukso medaliu. Tai buvo nemažas pasiekimas, nes tada, kaip pripažino net Rusijos imperijos Valstybės taryba, „klasikinės gimnazijos, turinčios neginčijamų pranašumų, savo tikslų pasiekia be aukų. Daugeliui ir gabių jaunuolių įtemptas senųjų kalbų mokymasis viršija jų jėgas. Tokie [moksleiviai – A. P. K.] iš pat pradžių atsilieka, o paskui visiškai nusivilia ir išeina iš gimnazijos“¹. Neabejotina, kad dar daugiau pastangų reikėjo dėti mokantis klasikinėse gimnazijose lietuvių valstiečių sūnams.

Baigęs gimnaziją S. Kościałkowski vienerius metus studijavo istoriją Varšuvoje, o toliau Krokuvos Jogailos universiteto Filosofijos fakultete. Studijas baigė įgydamas filosofijos daktaro mokslinį laipsnį ir vienerius metus, gavęs stipendiją, rinko medžiagą Vatikano archyve. Romoje, be jau mokėtų rusų, vokiečių ir prancūzų kalbų, išmoko itališkai. Nuo 1906 metų rudens apsigyveno Vilniuje. Dėstė valstybinėse gimnazijose lenkų kalbą, kaip papildomą neprivalomą dalyką, ir buvo aktyvus lenkų Mokslo bičiulių draugijos narys, 1907–1911 metais – jos sekretorius. Paskelbė lenkiškuose leidiniuose mokslinių straipsnių, o vokiečių okupacijos metais (1915–1918) ir besikeičiančių valdžių laikotarpiu ligi 1921-ųjų pasireiškė kaip vienas žymiausių lenkų švietimo Vilniuje ir Vilniaus krašte organizatorių. Jis buvo ir tarp Stepono Batoro universiteto kūrėjų. 1921 metais pradėjo jame dėstyti,

¹ П. А. Зайончковский, *Российское самодержавие в конце XIX столетия*, Москва 1970, с. 343.

eidamas profesoriaus asistento pareigas, o 1923-iais išrinktas ekstraordinariu profesoriumi (lenk. *profesor nadzwyczajny*).

S. Kościałkowski pasižymėjo kaip puikus akademinis pedagogas, garsėjo tarp studentų savo vedamais seminarais, erudicija ir išskirtiniu geranoriškumu bendraudamas tiek su kolegomis, tiek su studentais. Nesavanaudiškumu, kuklumu, moraliniu tvirtumu, religingumu jis išsiskyrė ir iš tradiciniam inteligentijos etosui apskritai dar ištikimos tarpukario Vilniaus profesūros. 1937 metų rugsėjį S. Kościałkowski buvo Lenkijos prezidento aktu paskirtas ordinariniu profesoriumi (lenk. *profesor zwyczajny*), nors universitetas pasiūlė jo kandidatūrą 1935 metais. Mat Kościałkowski ilgokai nedavė sutikimo, nes manė nepakankamai turintis publikuotų darbų.

Įtikinti Kościałkowskį pagaliau pavyko, o didžiulio ne vieną dešimtmetį ruošto tiriamojo veikalio *Lietuvos rūmų pažiūrininkis Antanas Tyzenhauzas* leidyba užtruko taip pat dėl autoriaus delikatumo. S. Kościałkowski rūpinosi neapsunkinti universiteto išlaidomis savo *opus magnum* leidybai. Pradėti veikalio spaudos darbai 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai užpuolus Lenkiją nutrūko, nebeliko karų bei okupacijų sukuryje ir jo atspaudų. Gyvendamas emigracijoje Londone autorius, gavęs po ilgų vargų savo rankraštį, paruošė veikalio santrauką, kuri buvo ten išleista 1956 metais. Visą didelės apimties darbą pavyko išleisti jau po S. Kościałkowskio mirties². Šiuolaikiniai lietuvių istorikai žino ir labai vertina šį veikalą. Akademiko Zigmo Kiaupos nuomone, tai geriausias darbas apie XVIII amžiaus Lietuvą, jis priskirtinas lenkų istoriografijos klasikais.

Karo audrose nebeliko Stepono Batoro universiteto, o 1941 m. birželio 14 d. S. Kościałkowski kartu su žmona Eugenija atsidūrė tarp suimtųjų tremčiai. Naujosios Vilnios geležinkelio stotyje juos išskyrė: žmonai – tremtis, vyrui – įkalinimas lageryje. Abu pergyveno gabenimo traukiniu į atšiaurias tolimas ir egzistavimo „paskyrimo vietas“ kančias. Išvadavimas atėjo gana greitai, 1941 m. liepos 30 d. Londone Sovietų Sąjungos ir Lenkijos vyriausybei emigracijoje pasirašius susitarimą dėl diplomatinių santykių atkūrimo, savitarpio pagalbos kare prieš Vokietiją ir lenkų armijos TSRS teritorijoje kūrimo. Sovietai taip pat įsipareigojo išlaisvinti visus kalėjimuose, lageriuose ir tremtyje esančius asmenis, turėjusius Lenkijos pilietybę. 1942 metų sausį S. Kościałkowskį išlaisvino iš lagerio, buvusio Sverdlovsko srityje netoli Gari vietovės.

Lageryje S. Kościałkowski beveik kiekvieną dieną rašė dienoraštį, kuriame pažymėdavo įvairius sunkaus vergiško egzistavimo įvykius, trumpai apibūdindavo skirtingų tautybių nelaimės draugus. Kalinių kontingentą sudarė 1941 metų birželį deportuoti lietuviai, lenkai, žydai ir estai, o kriminalinių nusikaltėlių nebuvo visiškai. Jų ten atsirado tik 1942 metais, kai lenkų lageryje nebebuvo. Būtent tada buvo sudarytos bylos su pramanytais kaltinimais iškiliems lietuviams – Pranui Dovydaičiui, Voldemarui Čarneckiui, Juozui Papečkui ir kitiems. Jie visi buvo sušaudyti. 1941 metais lagerio kalinių nešaudė, jie mirdavo dėl išsekimo, menkų maisto daiktų ir ligų. S. Kościałkowskiui pavyko išsinešti savo užrašus ir išsaugoti juos. Jie buvo išleisti Londone jau po profesoriaus mirties³. Pavadinimas *Raptularz* verčiamas kaip *Užrašų knygutė*. Žodis dabar nebevertojamas, bet tokį parinko pats S. Kościałkowski.

Įdomu, kad lietuvių išėivijoje ši knyga buvo iškart pastebėta. Išsamioje monografijoje apie Praną Dovydaičį filosofas Juozas Girnius pasiėmė S. Kościałkowskio liudijimų apie lagerį ir jame kalėjusį savo knygos herojų⁴. Čikagoje leidžiamo lietuviško dienraščio „Draugas“ 1975 m. sausio 14 d. numeryje trumpame tekste „Lietuviai buvo solidarūs“ paminėti S. Kościałkowskio liudijimai, tik jis pristatomas klaidingai ir kaip „lenkų laikais buvęs Vilniaus vaivada“⁵. Matyt, painiojamas su Marianu Kościałkowskiu, nors pastarasis buvo ne Vilniaus, o Balstogės vaivada.

² Stanisław Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz: Podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn, 1970–1971.

³ Stanisław Kościałkowski, *Raptularz*, Londyn, 1973.

⁴ Juozas Girnius, *Pranas Dovydaičis*, Chicago 1975, p. 297–299, 301–303.

⁵ E. „Lietuviai buvo solidarūs“, in: *Draugas*, 1975 01 14, Vol. LXIX, p. 1.

Plačiau apžvelgti Kościalkowskio liudijimai apie lietuvius Uralo lageryje Sauliaus Sužiedėlio publikacijoje „Lenkų tremtinio užrašuose“, paskelbtame internetiniame leidinyje *Partizanai: istorija ir dabartis*⁶. Lietuvis JAV istorikas ne tik aptarė S. Kościalkowskio liudijimus apie lietuvius, bet ir patikslino kai kurių iš jų pavardes ir kitus duomenis, kurių užrašų autorius tiksliai negalėjo žinoti. Kartu jis pažymėjo, kad tokia iškilė asmenybė kaip S. Kościalkowski nebuvo laisvas nuo lenkams tuomet įprastų abiejų tautų istorijos ir atsikūrusių po Pirmojo pasaulinio karo valstybių santykių vertinimo stereotipų. Tačiau ar jis galėjo ir turėjo nuo jų visiškai atsiriboti?

Neigiami lenkiški lietuvių įvaizdžiai juk siejasi su teigiamais ilgų amžių įvaizdžiais ir sentimentais. Taip buvo ir visą XX amžių, bet dabar šie sentimentai nyksta. Vienas žymus šiuolaikinis lenkų istorikas su liūdesiu privačiame pokalbyje sakė: „XXI amžiaus jaunajai kartai Lietuva jau tokia pat užsienio šalis kaip Estija ar Suomija. Mums, senesnei ir gal vidurinei kartai, Lietuva buvo ir lieka broliška šalis.“ Praeityje buvusių apgailėtinių konfliktų ištrinti nereikia, bet jų vieta istorikų monografijose ir sintezėse.

Vieni kitų pažinimas įveikia neigiamą išankstinį nusistatymą, tai rodo ir *Užrašų knygutėje* pateikiami faktai, ir jos autoriaus vertinimai. Ištrauka iš jo knygos pabaigoje esančio priedo (anekso) „Mūsų lagerio tautinė sudėtis“ dalies, skirtos lietuviams⁷. Priedas rašytas jau ne lageryje, tikriausiai praėjus geram dešimtmečiui.

* * *

Lietuviai sudarė lageryje gausiausią grupę. Jie – daugiausia jauni žmonės: turinčių per 60 metų buvo vos pora, kaip antai d-ras Stonkus. Todėl jų lageryje mirdavo mažiau. Kitaip negu estai, lietuviai turėjo savo tarpe daug asmenų, kuriems teko labai svarbus vaidmuo nepriklausomos Lietuvos gyvenime. Užtenka paminėti, kad jų tarpe buvo Dovydaitis, krikščionis demokratas, Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, istorikas, kuris 1920 metais trumpą laiką buvo Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministras ir netgi premjeras⁸, generolas Sutkus, buvęs finansų ministras, Andriulaitis [tikrovėje Endziulaitis] – vidaus reikalų ministras, kultūringas ir padorus žmogus, dirbo virtuvėje; Štarkus (dėl jo pavardės kyla abejonių), vidaus reikalų ministras; Papečkys, krašto apsaugos ministras, lageryje taip pat buvo jo brolis, mokyklų inspektorius; Čarneckis, kultūringiausias iš visų lietuvių, kadaise Lietuvos pasiuntinys prie Vatikano, kurį laiką, tik nežinau, kaipo inžinierius susisiekimo ministras ir užsienio reikalų ministras; d-ras Jokantas, gydytojas pagal profesiją, bet pedagogas ir klasikinis filologas iš pašaukimo, lotynų kalbos vadovėlių mokykloms autorius ir vienintelio didžiojo lotynų–lietuvių žodynų sudarytojas, švietimo ministras paskutinėje smetoninės Lietuvos vyriausybėje.

Jis liūdnai pasižymėjo Vilniaus ir Vilniaus krašto lenkų švietimo istorijoje 1939–1940 metais, kai jam ministruojant 1939 m. gruodžio 15 d. Vilniuje buvo uždarytas Stepono Batoro universitetas. Apie tuos reikalus Jokantas su manimi kalbėjo susikrimtęs, beveik pripažino padarytas klaidas, bet esą „kiti velniai buvo kalti“, o jis kaip ministras neturėjo įtakos svarbiausiems sprendimams. Tuo, beje, nesistebiu, nes mačiau lageryje

⁶ Saulius Sužiedėlis, „Lietuviai lenko tremtinio užrašuose“, in: <<http://www.partizanai.org/i-laisve-1977-69-106/2143-lietuviai-lenko-tremtinio-uzrasuose>>.

⁷ Stanisław Kościalkowski, *Raptularz*, s. 215–223.

⁸ Čia yra netikslumų: Pranas Dovydaitis buvo tik premjeras, bet ne vidaus reikalų ministras 1919 m. pavasarį (o ne 1920 m.). Jis žinomas kaip filosofas, o ne istorikas.

jo flegmatiškumą ir ištiziumą, tačiau drauge gerumą ir paslaugumą. Giminystės ryšiais p. Jokantas buvo susijęs su lenkų visuomene ir kultūra. Dirbo jis prie dezinfekcijos, tuo išvengdamas darbo miške. Mums išvažiuojant iš lagerio nuoširdžiai prašė jį prisiminti.

Ministro įgaliojimus kadaise turėjo ir Kubilius, paskutinis Klaipėdos krašto gubernatoriumius⁹, turbūt mažiausiai iš lietuvių „didžiųjų“ linkęs bendrauti su lenkais (nors gal toks tik mano įspūdis). Kas juo keisčiau, nes jis turi artimų giminių, pritapusių prie lenkų visuomenės bei kultūros. Ir pagaliau p. Alekna (Olechno-Olechnowicz), kuris ministro teisėmis buvo Lietuvos Respublikos komisaras pabėgėlių reikalams 1939–1940 metais Kaune.

Atsimenu jį kaip lietuvių gimnazijos Vilniuje mokinį dar iš anų metų „didžiojo karo“. Buvo Mykolo Biržiškos dešinioji ranka, ko užtenka apibūdinti jo pažiūroms į Lenkiją ir lenkus. Kaip komisaras pabėgėlių reikalams 1939–1940 metais suvaidino tiesiog tragišką vaidmenį lenkų pabėgėlių Vilniuje ir Lietuvos Respublikoje atžvilgiu. Garsėjo savo beatodairiškumu ir šovinizmu, griežtumu ir šiurkštumu. Atrodo, sakydavo, kad ketvirtį milijono lenkų iškėlus iš Vilniaus ir jo apylinkių, Vilniaus klausimas būtų pagaliau išspręstas Lietuvos naudai. Sakoma, kad savo griežta laikysena pabėgėlių atžvilgiu atnešė nelaimių daugeliui šeimų, tapo priežastimi ligų ar net mirčių. Beje, lenkiškai p. Alekna kalbėjo noriai ir labai taisyklingai.

Mūsų lageryje jo vaidmuo, ypač lenkų atžvilgiu, buvo nepagirtinas. Kaip dirbantis lagerio kanceliarijoje tvarkė kalinių sąrašus, galėjo daryti nemažą įtaką, vykdant visokių perkėlimus iš brigados į brigadą, iš 47 į 35-ąjį lagerio punktus. Vėliau paliktas tik *nariadčiko* padėjėju ragindavo eiti į darbą, o vėliau jam tekdavo apeiti barakus ir surasti pasislėpusiuosius. Šiems jis kėlė siaubą, bet, laimei, buvo trumparegis, tad dažnai pavykdavo nuo jo pasislėpti po gultais ar tamsiame barako kampe. Jo nemėgo ir dėl nešiojamų akinių vadino „okuliarniku“. Visi buvo patenkinti, kai p. Alekną pažemino ir 1941 metų gruodį pasiuntė darbams miške. Tačiau jis turėjo savybę, būdingą katėms, „išmestas nukrito ant letenų“ ir mūsų vargų lageryje pabaigoje vėl turėjo kažkokiais pareigas „zonoje“, nors laikėsi ne taip triukšmingai. Taktu betgi nepasižymėjo ir tada, sakė, jog reikėjo, H. Senkevičiaus žodžiais tariant, „ugnimi ir kalaviju“ naikinti lenkus. Kaip girdejau, dėl to lietuvių atstovai buvo pas p. Jaščoltą atsiprašyti už tokį p. Alekno netaktą.

O aš tai negaliu skūstis, patyriau lageryje iš p. Alekno daug nuoširdumo ir palankumo. Susidariau įspūdį, kad Alekna labiau netaktiškas negu kenksmingas, o liežuvio nelaikymas buvo didžiausias jo priešas. Tačiau lenkai iki pabaigos išlaikė jam priešišumą ir kalbėdavo, kad jei kas nors grįžus į tėvynę užsitarnavo nedelsiamo teismo, tai pirmiausia Olechna-Alekna. Ir tai yra nemalonu! Bendros kančios privalėjo būti akstinu pastatyti ant praeties didelį užmiršimo ir atleidimo kryžių.

Iš kitų lietuvių paminėsiu Vytautą Bičiūną – žurnalistą, publicistą, literatą ir tapytoją, giliai tikintį kataliką. Su juo man teko ne kartą kalbėti ir geriau jį pažinti. Jaunystėje jis buvo lietuviškų leidinių (pavyzdžiui, „Vilties“) iliustratorius, turėjo sugebėjimą perteikti žmogaus panašumą greitai padarytuose eskizuose. Jis nupiešė ir du mano siluetus, tarp jų labai tobulą einančio su savo arbatinuku į viryklą karšto vandens. Gailiuosi, kad jų

⁹ Tikrovėje priešpaskutinis. Gubernatoriumi Jurgis Kubilius buvo nuo 1935 m. balandžio iki 1938 m. gruodžio.

man nedavė, o vėliau, esą, jie dingo. Tačiau kompozicinis spalvotas paveikslas (gulbės ežere) manęs nežavėjo, atrodė primityvus. Panašios buvo p. Bičiūno pažiūros į literatūrą ir kultūrą. Reikia betgi pripažinti jam talentą labai patraukliai pasakoti. Jo pokalbiai lenkiškai apie Mikelandželą, Čiurlionį, teatrą kėlė didelį susidomėjimą ir mes buvome jam už tai dėkingi. P. Bičiūnas nevysiškai taisyklingai, bet pakankamai gerai ir noriai kalbėdavo lenkiškai.

Tačiau jis turėjo nemažai šovinistinio šališkumo ir užsispyrimo. Kai tapo virvių py-nimo brigados brigadininku, kuri dirbo žiemą po stogu, tai labai nenoriai priimdavo į ją lenkus, dargi ligonius ar nusilpusius. Ją beveik visą sudarė lietuviai, daugiausia gana jauni ir sveiki, nors brigadoje buvo numatyta įdarbinti senus ir ligotus. Daug kartų teko pastebėti, kad lietuviai sugeba paremti vieni kitus, neretai lenkų nenaudai, nors darė tai ne tiesmukai. O kai su faktais buvo prikišamas toks elgesys, jie nesiveldavo į ginčus, bet nemėgo prisipažinti.

Užtat nešališko visiems, gero ir malonaus žmogaus reputaciją turėjo Kalnėnas, literatas ir publicistas ir, keistas dalykas, anksčiau buvęs Šaulių sąjungos laikraščio „Trimitas“ redaktorius. Draugiški buvo Daukša, jaunas literatas, Viktoro Hugo vertėjas į lietuvių kalbą, ir inžinierius Žemaitis, Kauno universiteto matematikos profesoriaus sūnus. Jo tėvą pažinojau prieš trisdešimt metų, kaip gimnazijos mokytoją. Deja, abu šie jauni žmonės mirė lageryje. Visada simpatiškas ir malonus buvo p. Pranaitis, ilgametis mokesčių inspektorius, brolis garsaus kunigo profesoriaus Pranaičio, kurio labai nemėgo žydai. Mūsų lageryje jis ilgokai dirbo vad. „kiaulininku“ fermoje, buvusioje už *zonos*. Rudens pradžioje daugumą jos „augintinių“ paskerdė, paliko vos 10 galvų.

Paminėtini dar: Žygelis, buvęs aukštas valstybės kontrolės valdininkas Kaune, dabar paskirtas *zonoje* tvarkos prižiūrėtoju, tarsi kiemsargiu, vėliau tokiu pat „pareigūnu“ *ambare* [sandėlyje]; dr. Milvydas, gydytojas, dr. Jokanto pagalbininkas dezinfekcijoje. Mūsų buvimo lageryje pabaigoje perkeltas į sanitarinę tarnybą nepasizymėjo nei energija, nei ligų diagnozių tikslumu; pulkininkas Bačkus, kadaise Pirmojo husarų pulko vadas, labai kultūringas ir malonus, už dalyvavimą kažkokiame perversme kalėjo, paleistas buvo didelės mechanizuotos kepyklos vadovas. Apie jį man išliko patys maloniausi prisiminimai, ypač dienų, kai, dirbdamas virvininku, eidavau pasišildyti į stalių dirbtuves, kur darbavosi Bačkus. Sugebėjo taip pat pulkininkas Bačkus būti taktiškas, kai kuri laiką ėjo *pomkomo* pareigas *zonoje*.

Buvo, suprantama, daug kitų lietuvių, kuriuos verta prisiminti, nors sunku visus paminėti. Dr. Stonkus, dirbantis mažoje ligoninėje, – stačiokiškas, šiurkštus, bet iš esmės jautrus senukas, kuris apverkė ne vieno savo pacientų mirtį; Mykolajūnas, liepos ir rugpjūčio mėnesiais buvo zonos komendanto padėjėjas, Lietuvos kariuomenės puskarininkis, energingas, gabus, bet saldofono manierų, drauge familiarus ir nevykusiai juokaujantis. Kalbėdavo lietuviškai, lenkiškai, rusiškai, vienodai prastai visomis, greitai perėmė konvojaus kareivių manieras ir psichologiją, bet, neturėdamas lagerio viršininko pasitikėjimo, buvo 28 rugpjūčio pašalintas iš pareigų. Tačiau aš mačiau, kaip per vienas šv. Mišias Mikolajūnas garsiai karčiai verkė. Karininkas lakūnas Stanaitis, kuris buvo lagerio lempininkas – šviestuvų prižiūrėtojas.

Ignatavičius, Lietuvos kariuomenės papulkininkis, kelis mėnesius buvęs *nariadčiku*. Tapo vienu iš trijų kalinių, kurie, įtarti palankumu vokiečiams ir kažkokio sąmokslu ruošimu, buvo suimti ir išvežti į Gari. Ignatavičius buvo sąžiningas, kilnus, taktiškas žmogus, anaipol ne priešiškas lenkams, savo sunkiose pareigose neįgijo konvojaininko psichologijos, o tai teikia jam garbę; Noreika – buvęs Lietuvos pasiuntinybės Varšuvoje pirmuoju sekretoriumi (prie Škirpos ir Šaulio), kuris pergyveno Lenkijos sostinėje baisias rugsėjo bombardavimų dienas. Jis vis nerimavo dėl žmonos, kuri kaip tik turėjo atvykti į Kauną. Dabar vėl buvo atskirtas nuo žmonos, nieko nežinojo, kur ji yra ir kas su ja ir vaiku. Nausėda – Kauno radijo programų direktorius. Abu pastarieji buvo jauni, todėl jau silpnokai mokėjo lenkiškai. Ilgą laiką jie gyveno mūsų barake, miegojo greta manęs ir maloniai su manimi bendravo.

Galų gale turiu paminėti lietuvius, kurie kartu su manimi važiavo vagone, ir Stanislovą Žeglių, neturintį vienos kojos, nupjautos darant operaciją Karaliaučiuje, lageryje buvusį mūsų invalidų brigados brigadininku. Įvairius ji turėjo numerius: tai XXII, tai VII, tai XIII, bet visada brigadininkas buvo Žeglis. Todėl su juo teko artimai bendrauti ir susipažinti. Jis buvo muzikantas – violončelistas ir drauge buhalteris, žmogus gabus, nors ne visada taktiškas. Jis tapo mūsų brigados vadovu kaip lietuvis, nes lietuviai, turėdami savuosius lagerio kanceliarijoje, stengėsi užimti visas kaliniams leistas pareigas.

Invalidų brigadoje iš pradžių nebuvo nė vieno darbininko – lietuvių, todėl Žeglis vis labiau susigyveno su lenkais, netgi, nors pradžioje jautė jiems nepalankumą, palaipsniui to atsikratė ir stengėsi mus suprasti. Tai ne kartą jis parodė ir buvo gyvas įtikinamas pavyzdys, kad tarpusavio nepalankumą ir įtarumą galima įveikti artimesniu susipažinimu ir bendravimu. Suprantama, jeigu yra abipusė gera valia. Padėjo lenkams savo ryšiais tarp lietuvių lageryje, o kita pusė, pirmiausia Nievčašinskis ir Kokoško, pagelbėdavo kiek galėdami tvarkyti brigados reikalus, kas buvo svarbu jam kaip invalidui. Tai padėjo Žegliui išlaikyti brigadininko pareigas, o tai davė jam kai kurių privilegijų, kurias galėjo turėti kaliniai. Vargšas buvo išskirtas su žmona greitai po vedybų, kai ši laukėsi jau šeštą mėnesį. Tikriausiai, jis jau tapo tėvu, nieko apie tai nežinodamas. Nelaimės ir išsiskyrimą pernešė vyriškai. Asmeniškai aš jam labai dėkingas už palankumą, nors turiu ir pretenzijų. Mat, įgijęs šiokią tokią įtaką lagerio virtuvėje ir barakuose skirstant vietas ant gultų, paremdavo veikiau fiziškai stipresnius lietuvius, net jeigu lenkai būdavo senesnio amžiaus ir nusilpę. Tačiau būtina pridėti, jog taip atsitikdavo nedažnai, o laikui bėgant vis rečiau... Šiaip ar taip, žmonės yra tik žmonės, o ne angelai, taip pat ir patriotai.

Turbūt reikėtų pateikti bendrą lietuvių ir jų laikysenos lageryje charakteristiką: a) Pirmiausia dar kartą noriu priminti, kad beveik visi lietuviai buvo gana jauni žmonės. Tad jie pasirodė energingi, galintys lengviau pakelti sunkias fizines gyvenimo sąlygas lageryje negu lenkai, kurių daugelį slėgė nugalėtų metų ir ligų našta.

b) Šie žmonės ar bent aiški jų dauguma dar buvo susiję su kaimo gyvenimu, valstietiška aplinka, pirmos, o geriausiai atveju – antros kartos išėiviai iš jos. Tad stiprūs, mąstantys realiai, praktiškai, žinantys įvairius ūkiškus dalykus. Jie buvo išaugę ant žemės ir suaugę su ja, o kas „Antėjaus pėdą pastatė ant žemės tvirtai“, galėjo lengviau susidoroti su įvairiais žemiškais rūpesčiais negu „keliaujantys riteriai“, žvelgiantys poetiškai į dangaus žydrynę

ar subtiliai filosofuojantys. O beveik visi lietuviai puikiai išmanė ūkiškus kaimo darbus ir mokėjo juos dirbti; inspektorius p. Pranaitis mokėjo tvarkytis su kiaulėmis, nes turėjo netoli Kauno, kaip man pasakojo, kiaulininkystės ūkį, kuriuo pats su žmona rūpinosi, atvykdamas laisvu nuo darbo įstaigoje metu; pulkininkas Bačkus vikriai dirbo dailidės darbus (gamino pavažas rogėms), nes mokėsi jų vaikystėje namuose, prieš studijas Karo akademijoje Berlyne; Andriuškevičius mokėjo vyti virves, mokėjo jis pagaminti net ratus; Sakavičius, mano kolega iš vagono, galąsdavo kirvius, peilius, kastuvus; Papečkis mokėjo naminiu būdu daryti plytas; profesorius ir ministras [premjeras] Dovydaitis su pulkininku Ignatavičiumi puikiai darbavosi su pjūkle ir kirviu; generolas Sutkus sparčiai ir tvirtai rišdavo šluotas, o Kleitis, geriausias tenoras visame lageryje, pasirodo, buvo įgudęs kubilius.

c) Lietuviai buvo gerai susiorganizavę, solidarūs, susigyvenę ir drausmingi, iš pat pradžių sugebėjo solidariai gintis ir padėti vieni kitiems, buvo ištvermingi, mokėjo sukausti dantis, tylėti, išverti. *Aushalten, durchhalten, Maulhalten*¹⁰, toks buvo tarsi jų šūkis.

d) Lietuviai iš pat pradžių stengėsi užimti svarbias pareigas lagerio kanceliarijoje, buhalterijoje, taip pat brigadininkų ir dešimtininkų. Kartais tai turėdavo apverktinas pasekmes apkrautiems kokiomis nors atsakingomis pareigomis, nes užtraukdavo lagerio valdžios nepasitenkinimą jų atlikimu. Tačiau ne kartą tos pareigos leisdavo lietuviams palengvinti savo sunkų gyvenimą, o tai turėjo įtakos mažesniai skaičiui susirgimų ir mirčių jų tarpe.

e) Apskritai jautėsi, kad lietuviai yra germanofilai, tikisi Vokietijos pergalės, stato, taip sakant, ant vokiškos kortos. Nesikalbėjau su jais šia opia tema, bet tai numaniau. Daugelis iš lietuvių buvo kitados voldemarininkai, dėl to net kalėjo. Žinios iš fronto, platintos lietuvių, laukimas, kad Vokietija greitai galės užimti visą Europą, išduodavo jų vidinį nusistatymą. Kita vertus, privalau pažymėti, kad esu beveik tikras: jokios diversinės organizacijos jie nekūrė ir nesiruošė [sukilti] artėjant vokiečiams, tad šitokie kaltinimai buvo tik kažkieno prasimanymas. Paprasčiausiai jie buvo per daug realistiški, kad apie tai galvotų, o gal ir neryžtingi.

f) Jautėsi lietuvių tarpe ir antižydiškos nuotaikos, ypač nukreiptos prieš turtingesnius žydus, kurie galėjo papildomai pirkti maisto, geriau maitintis ir t. t. Tačiau tik ne prieš lietuviškus žydus. Susidariau nuomonę, kad žydai, kurie buvo Lietuvos piliečiai, kalbėjo lietuviškai, taigi taip pasitarnavo jiems [lietuviams] brangios kalbos platinimui jau buvo kitaip, geriau vertinami.

g) Didžioji dauguma lietuvių buvo katalikai, kurie, įveikdami savo nepalankumą lenkystei, glaudėsi prie vienintelių lageryje buvusių kunigų – lenkų. Atlikdavo išpažintį lotyniškai, vokiškai, rusiškai, pagaliau lenkiškai, priimdavo šventą Komuniją.

Ypač mus dominantis klausimas: o koks jų nusistatymas lenkų atžvilgiu? Ar mūsų kis lageris buvo sumažintu masteliu arena tos pačios neapykantos, abipusių kaltinimų ir skundų kaip tėvynėje, ar dėl pergyvenamų kančių įtakos visa tai pasikeitė ir sušvelnėjo. Iš pradžių lietuviai žiūrėjo į mus įtariai, „vilku“. Kelionės metu kai kuriuose vagonuose jie įsitaisydavo ant gultų visai atskirai nuo lenkų.

¹⁰ (Vok.) išverti, išgyventi, nelaidyti gerklės.

Mūsų vagonas, kaip jau minėjau, sudarė gerą išimtį; gal ir todėl, kad jame lietuvių buvo mažuma, o mes laikėmės jų atžvilgiu labai korektiškai. Iškart po atvykimo į lagerį lietuvių ir lenkų tarpusavio santykiuose vyravo nepasitikėjimas. Jau vien tai, kad lietuviai užėmė visas [kaliniams patikimas] pareigas lagerio valdyme buvo tarsi nepasitikėjimo įrodymas.

Palaiptisniui tačiau tarpusavio santykiai sunormalėjo, pragiedrėjo. Žinoma, lietuviai rėmė, palaikė pirmiausia savuosius, tačiau įvairiais atvejais jų žymiausi atstovai vis dažniau rūpinosi parodyti nešališkumą ir vienodą elgesį su visais. Mirčių atvejais įteikdavom vieni kitiems užuojautas, žadėjome tarpusavio pagalbą išėjus iš lagerio. Jie su mumis stengėsi kalbėti lenkiškai, mes – lietuviškai, nors tenka pripažinti – lenkų, sugėdintų tai daryti, buvo labai nedaug. Lietuviai sveikino mus, kai tapo žinoma, kad lenkai bus išlaisvinti, nors neabejotinai turėjo jausti pavydą ir kartėlį.

Vengėme dirginančių pokalbių Vilniaus temomis, bent jau aš niekada juose nedalyvaudavau. Žinau tik, jog buvo pareiškimų dėl būtinumo radikaliai peržiūrėti ligtolinius lietuvių ir lenkų santykius. Galbūt, aš drįstu taip tvirtinti, lėtai ir palaiptisniui su kai kuriais lietuviais, bendrų vargų draugais, užsimezgė vis artimesni, nuoširdesni, netgi bičiuliški ryšiai. Neturiu abejonių, kad ir kaip klostytųsi ateityje politiniai lenkų ir lietuvių santykiai, prisiminimas kartu lageryje pergyventų kančių ir užsimezgsusių nuoširdžių ryšių nepraras reikšmės, atneš savo vaisių – padės pamiršti tarpusavio skriaudas. Matyt, todėl visi, taip pat lietuviai, karštai pritarė išsakytai barake prieš pat mūsų išvykimą minčiai susitikti, jei leis aplinkybės, 1943 m. birželio 14 d. 12 valandą dienos Vilniuje Pilies kalno papėdėje ir prisiminti bendrai pergyventas dienas.

Norėčiau čia pasakyti, kad nenormalios, blogos, absurdiškos sąlygos, kuriose atsidūrėme, veikė demoralizuojančiai ne tik lenkus, bet ir lietuvius. Iš pradžių solidarūs lietuviai tapo tarpusavyje baringi. Dažnai ėmė vieni kitus bjauriai plūsti, grasinti, kartais kildavo muštynės kumščiais „į snukį“. Įprastu dalyku tarp lietuvių pasidarė vagystės (iš jų buvo keletas žinomų vagių), o dar labiau spekuliacija, duonos davinio, baltinių ir drabužių, morkų ar kopūstų, bulvių, uogų, o ypač tabako, machorkos bei papirosų perpirkimai. Visa tai sukeldavo tarp susitelkusių anksčiau žmonių tūkstančius ginčų ir barnių.

Lietuviai tačiau neįjautė lenkus kankinusio nerimo: paleis ar ne?, kada paleis?, ką ir kaip paleis? Mums mintys apie paleidimą buvo svaiginanti svajonė, bet drauge baisi laukimo kančia. Lietuviai gyveno be jos. Turėjo ir turi vieną didžią viltį tolimesnės ateities. Kol kas, sukandę dantis ir sugniaužę kumščius, privalėjo ir privalo tvirti ir matė išeitį tik ilgesniam laikui prisitaikyti prie gyvenimo nelaisvėje, išverti jį. Tai leido jiems lengviau pakelti vargus tų mėnesių, kuriuos išgyvenome kartu.